

Bebyggelseundersökningar.

Öfversikt. Periodiska bebyggelse typer. Fäbodväsen.

Af

Sigurd Erixon.

Den snabba omhvälfning af bebyggelse- och lefnadsförhållandena på vår landsbygd, som för närvarande pågår, skall inom kort vara afslutad. Ehuru denna omläggning pågått länge nog, har den kräft en rundlig tid, detta framförallt beroende på allmogens motstånd, särskildt i aflägsnare landsdelar och skogsbygder. Här och där i undangömda trakter skall visserligen det gamla ännu kunna hålla sig någon tid, men i stort sedt närma vi oss nu den gräns, som betecknar, icke genombrottet, ty det har skett förut, utan segern för det nya skede i vårt folks historia, som, såvidt man kan se, djupare än under någon annan känd epok revolutionerat på de mest skilda områden. Den upplösning af tusenåriga traditioner, som sålunda pågår, afklipper för hvarje dag möjligheterna till vetenskaplig utforskning af vårt folks utbildningshistoria. För kulturhistorien finnes då inget val: ett energiskt undersökningsarbete ute bland folket måste bedrivas på alla de punkter, där vår kunskap brister, och påskyndas i den mån den gamla traditionskulturen närmar sig sin undergång.

De systematiska undersökningar af allmogens bebyggelse- och samfundsförhållanden, som Nordiska Museet numera bedrifver, äro ett led i detta arbete. De ha kunnat forceras, ehuru långt ifrån tillräckligt för att stå i proportion till raseringsarbetets intensitet.

Undersökningarna gälla bebyggelse typernas arter och former och geografiska utbredning. En hufvudsynpunkt därvidlag är deras utvecklingshistoriska sammanhang. Önskligt hade varit att

samarbete kunnat etableras med fackmän inom geologien och geografien, men detta kan kanske åstadkommas efteråt. På samma sätt torde genom anknytning till arkeologi, ortnamnsundersökningar och lokalhistorisk forskning kunna ernås det som för närvarande är en af kulturhistoriens viktigaste och mest trängande uppgifter: sammanknytning af förhistoriens och etnografiens forskningsresultat. För detta ändamål behöfde emellertid systematiska utgräfningsarbeten göras af en mängd grafvar, graffält och andra fornminnen, som ligga i mer eller mindre nära anslutning till de nuvarande bebyggelsegrupperingarna.

Jämsides med kartläggning, uppmätning och afbildning af byar, gårdar och hus bedrifvas språkligt-etnografiska undersökningar af alla hithörande företeelser, i första hand omfattande anteckningar rörande användning, benämningar och traditioner. Till husen räknas också deras inredning, i den mån denna är fast eller traditionell. En öfversikt öfver en del forskningsresultat beträffande själfva hus typerna har jag påbörjat i Fataburen h. 4 år 1917.

I den mån det numera är möjligt, efterforskas i samband med bebyggelseundersökningarna ålderdomliga egendoms- och jordförhållanden och allt inom själfva åkerbruket, som står i sammanhang härmed. Trots all modern utveckling kan man ännu på en eller annan punkt påträffa snart sagdt hvarje stadium på den skala, som egendomsrätten genomlöpt. Landtmäterikartorna ge dock det väsentliga om jordägförhållandena. Beträffande näringslivet i öfrigt kan det endast mera sporadiskt studeras, såvida det icke står i så intim kontakt med bebyggelsehistorien, att det måste räknas med bland dess förutsättningar. Dit hör t. ex. boskapsskötseln, som i sina olika former, framförallt i fäbodväsendet, utgör ett af hufvudområdena för dessa undersökningar, och hvarvid jag därför skall dröja något utförligare i det följande.

Bebyggelsehistorien, och därmed också de nu pågående undersökningarna, har äfven en annan sida, nämligen hvad som plägar kallas den samfundsmässiga, och hvari således innefattas flera af etnologiens viktigaste kapitel. Hit höra alla äldre sedvänjor, föreställningar och traditioner af direkt eller indirekt samfundsmässig karaktär inom äktenskap, familj, släkt, egendoms- och arfsförhållan-

den, köp, öfverenskommelser, fester, kult samt i öfrigt samarbete och samlif. Därtill komma de större samfundstyperna: byar och deras underafdelningar, vidare rotar, socknar, härad etc., hvarvid särskildt eftersträfvat belysning af de icke statliga organisationsformernas utbildning, såsom beslut och rådslag, stämmor, ledare och ämbetsmän, deras attribut och funktioner, förvaltning, räkenskapsföring och kontroll, rättskipning, stadgar och ordningar och deras efterlefnad. Af särskild vikt har det härvid varit att förvärfva, helst i original, annars i afskrift, äldre handlingar och anteckningar, såsom byordningar, stämmoprotokoll, längder och räkenskaper, kartor och beskrifningar etc., liksom allt dylikt material, som i form af byarkiv, ofta i skrin eller kistor, ännu finnes kvar och ej, såsom vanligt är, af okunnighet och inrotad skräck för gamla handlingar, hunnit förstöras. I samband härmed eftersträfvat att till museets folkkunskapsarkiv äfven förvärfva andra familje- eller personarkivalier, såsom bouppteckningar, auktionsprotokoll, köpe- och fastebref etc. Mycket af det, som senare fick form af skriftliga handlingar, utgjordes i äldre tid af konkreta föremål, såsom primitiva trästockar och taflor, hvarpå inskars eller på annat sätt symboliskt betecknades hvad man ville meddela eller behöfde minnas. Dylika föremål tillhöra naturligtvis det som i första hand eftersträfvats att förvärfva.

De sociala grupperingarna och förhållandena hos allmogen studeras i den mån det är möjligt vid dessa undersökningar. Andra skiktindelningar inom familjelifvet och de större samfundsgrupperna, såsom åldersklasser och deras organisation samt könsskillnadens afspeglning i arbetsfördelning och lifvet i öfrigt ha sitt speciella etnologiska intresse, emedan däri kunna spåras bland de mest ålderdomliga samfundsvanor, som vi numera kunna påträffa. Omfattande iakttagelser ha redan här kunnat göras.

I bebyggelseundersökningarna intager byväsendet ett hufvudrum. Landtmäterikartorna kunna här endast tjäna som underlag. Genom laga skiftets genomförande ha dock svåra hinder rests emot dessa undersökningar. De flesta bevarade byarna ha påträffats på Öland, i Småland och Dalarna. Mera sporadiskt ha sådana kunnat

undersökas i Östergötland, Närke, Uppland, Västmanland, Hälsingland, Härjedalen, Jämtland och Ångermanland och ytterst litet i Blekinge. Genom rekonstruktioner, grundade på rester af tomtningar och äldre personers uppgifter, ha dock bykartorna i många fall kunnat kompletteras. Detta gäller också i hög grad de gårdsplaner, som göras särskildt. Ytterst ofta ha undersökningarna kommit i sista stund, så att rifning och utflyttning skett kort efter våra besök. Såsom ses af nyss gjorda uppräknings är det endast hälften af våra landskap, som vid dessa undersökningar hunnit besökas, och i intet af dem kan arbetet sägas vara afslutadt, i några endast obetydligt påbörjadt. Det kommer i hög grad att bero på privat offervillighet, om arbetet skall kunna bedrivas i den utsträckning och med den snabbhet som omständigheterna kräfva. Ehuru något statsbidrag erhållits, förslår detta icke, och Museet måste därför vädja till alla dem som behjärta dessa arbetens betydelse.

Byundersökningarna äro nödvändiga för att vi skola kunna fastställa hufvudlagarna för bebyggelsens gestaltning och utveckling i vårt land. Våra fäder ha bott i byar sedan förhistorisk tid, ja, sannolikt sedan stenåldern. En långt yngre företeelse är staden. I sin vanliga bemärkelse är byn ett jordbrukssamhälle. Det finnes emellertid sidoformer, såsom fäbodrar, fisklägen, marknadsplatser och hamnar. Ett karaktistikum på dessa är eller var ofta i äldre tid, att de endast tidvis beboddes. Alla dessa specialtyper ha emellertid underkastats undersökningar, som emellertid måste utvidgas högst väsentligt. Det är ur dylika grundelement staden framväxer. Redan för ett historiskt studium af våra städer är det därför nödvändigt att först lära känna dess ursprungselement. I konsekvens härmed ha vidare en del stadsundersökningar igångsatts,¹ ehuru dessa i hufvudsak måste drivas som särskilda undersökningar, ej minst med tanke på de direkt importerade anläggningssätt, som kunna påvisas, samt att staden mer och mer blir en medveten, konstnärlig produkt.

¹ Jmf Svensk Byggnadskultur I: Ronneby byggnadshistoria under 1700- och början af 1800-talet af Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg, Stockholm 1918.

Vi skola här dröja något vid de bebyggelsetyper, som äro säsongsplatser. Vi bortse från dem, som endast besökas kort och tillfälligt och ej spela den roll för besökarna, att de¹ bygga sig något hus på stället² (d. v. s. vissa kultorter, tingsplatser, lekareställen, vissa marknadsplatser, vissa fångstplatser etc). På en hel del marknadsplatser, kultplatser, »kyrkstäder» o. d. uppföra besökarna, ofta såväl säljare som köpare, egna bodar eller stugor. Dessa äro således ibland verkliga periodiska vistelseorter och ha spelat en betydelsefull roll, ej minst vid uppkomsten af våra köpstäder. Äfven ifråga om anläggning och byggnadstyper måste de undersökas. Likväl har utvecklingen här ofta gått så hårdt fram, att endast ett fåtal längre kan belysa äldre förhållanden.

Äfven för jakt på långt bort från hemmet belägna platser har hos vår allmoge stundom förekommit, att man uppfört kojor eller åtminstone primitiva väderskydd, och mången gång har en dylik plats sedan lockat till annan bebyggelse och blifvit fiskläge, fäbod eller nybygge.³

En större och betydelsefullare roll ha fisklägena spelat i bebyggelsehistoriskt hänseende. De ha sedan gammalt varit af utpräglat periodisk karaktär, såväl ifråga om insjö- som hafsfiske. Såsom Johannes Steenstrup⁴ visat, torde några egentliga fisklägen vid kusten med bofast befolkning knappast ha funnits i Skandinavien och Danmark ännu under medeltiden. Däremot har naturligtvis fiske drifvits direkt från boplatser af annat slag. Många städer vid Östersjön, svenska, danska och tyska, äro ursprungligen fisklägen. Alltjämt finnas dylika periodiska fisklägen kvar i vårt land, särskildt norrut

¹ Hviloplatser och härbärgen för resande falla utanför, äfven om de stundom äro uppförda för eget eller grannars bruk.

² Naturligtvis bortses här också från nutidens sommarnöjen etc., hvilka ha sin egen historia, och på samma sätt med bostäder för vissa nutidens säsongarbetare.

³ Jmf. B. Boëthius: Ur de stora skogarnas historia, sid 27. Detta lilla intressanta och intelligent skrifna arbete ger en förträfflig öfversikt öfver våra nordliga skogsområdets närings- och ekonomiska historia, framför allt ur kameral- och lagstiftnings-synpunkt. Ej minst intressant är författarens påvisande af, att det ofta varit ren okunnighet om vårt lands och folks lefnadsförhållanden, som dikterat många ödesdigra beslut rörande Norrland!

⁴ J. Steenstrup: Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie, i dansk Historisk Tidsskrift 7 R, 6 B, 3—4 h.

vid Östersjökusten. Innevarande vår dog enligt notis i tidningarna den siste medlemmen af Gäfle fiskarsocietet, som dref fiske uppe i Härnösandstrakten. Att städernas borgare på många håll deltog i fisket på skären är ett direkt arf från medeltiden. Ännu på 1780-talet räknades af sådana skäl Väderskärs fiskläge i Loftahammars socken i Tjust administrativt om också ej kyrkligt till Söderköping. För öfrigt var det bönder, framförallt i de närmast kusten liggande häradena, som deltog i detta fiske. Under de två eller tre senaste århundradena har emellertid befolkningen blifvit hufvudsakligen fast. Detta tyckes ha gått fortare i Bohuslän, Skåne och Bleking, där hufvudfångsten utgjorts af sill, medan fisklägena rundt Bottniska viken och längs Östersjön ungefär till Oskarshamnstrakten, där strömming spelat hufvudrollen, något längre bibehållit flyttande element. Det var framför allt vid strömmingens lektider vår och höst (i Östergötland omkring Valborgsmässan och Olofsmässan), som folk från andra håll strömmade till. Det finnes också exempel på kombinerade fisklägen och fäbodor, t. ex. Marviksgrunnan på Ulfön i Ångermanland. Den rika och mångsidiga historia, som många af dessa fisklägen haft, ej minst genom sin organisation (jmf. fig. 2) göra dem till de mera intressanta bebyggelse typer vi äga. Detta gäller äfven anläggningarnas art och form, hustyperna etc. En del ha särskilda kapell, fig. 3 och 4. I etnografiskt håseende utgöra de en enhet. Härtill har naturligtvis bidragit kustfarten samt att fiskarna, särskildt i äldre tid, voro långväga ifrån. Sålunda finnas direkta uppgifter om finnar, som besökte fisklägena i norra Kalmar län för att idka fiske. En del ortnamn på Finn äro för öfrigt minnen härifrån. Äfven i det inre landet finnas talrika vittnesbörd om fiskeplatser, som besöktes hufvudsakligen vid lektiderna. Mångenstädes i norra Sverige finnas dylika platser kvar ännu med där uppförda primitiva stugor. Dessa likna ibland dem som förekomma vid fäbodarna, men äfven specialtyper äro kända, såsom t. ex. fiskeboden från Undersåker i Jämtland, fig. 5, eller de s. k. slätter- eller fiskebasturna i öfre Norrland, af hvilka jag undersökt en del, jmf fig. 6.¹ I Dalarna finnas äfven dylika fiskeplatser kvar, men ännu talrikare äro traditio-

¹ Jmf. också E. Modin: Gamla Tåsjö, sid. 212 f.

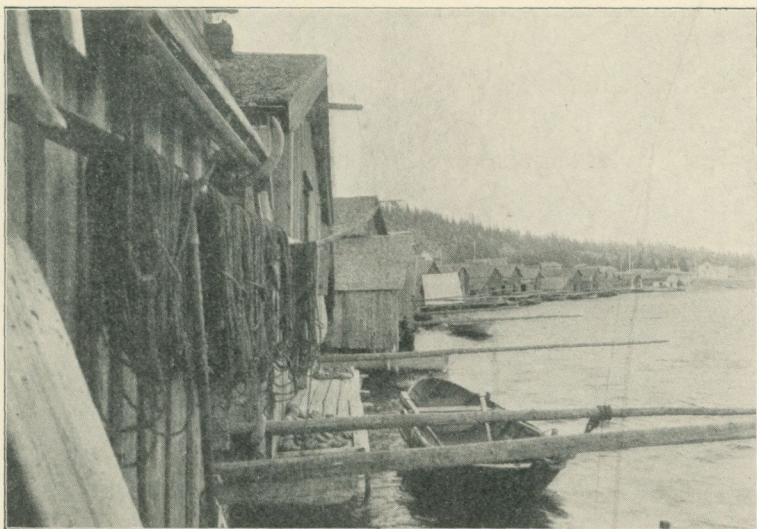

Fig. 1. Sjöbodas. Ulföns fiskläge, Ångermanland.

Fig. 2. Hamnfogde med »skärlagets» trumma.
Väderskärs fiskläge, Loftahammars sn, Småland.

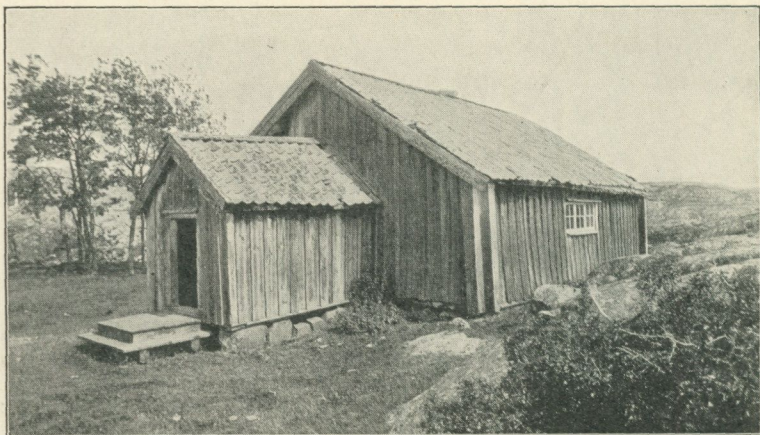

Fig. 3. »Korumhuset». Kapell på Väderskär, Loftahammars sn, Småland.
Från 1600-talet.

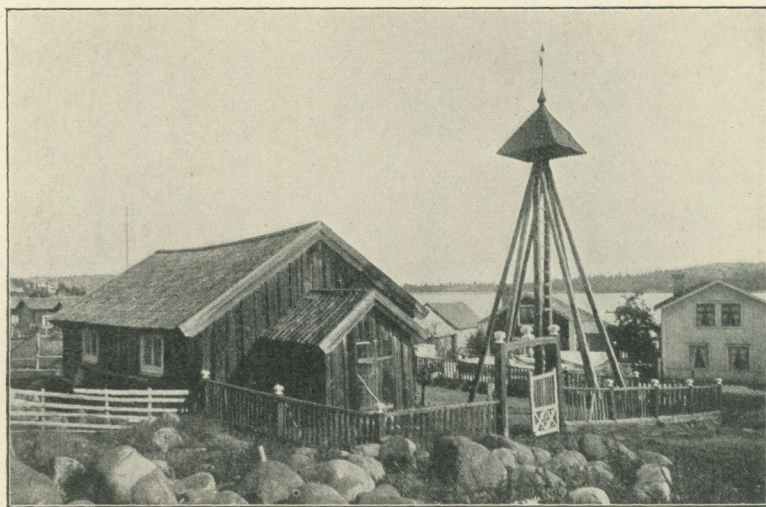

Fig. 4. Kapellet. Ulföns fiskläge, Ångermanland (jmf. beträffande
typen fig. 3).

nerna om orter, som fordom varit fiskeplatser och först så småningom förändrat karaktär, blifvit fäbodas eller byar. Det gäller om det öfvervägande flertalet af de äldre af dessa, att de varit små samhällen, äfven om boningshuset på dem var ett enda. En direkt motsvarighet härtill, som därtill är ganska belysande, meddelar G. Retzius från Tavastland.¹ I ett gammalt fiskarpörte på en holme i sjön Kuolima, hvilket af honom afbildas, bodde under fisketiden i oktober och november hvarje år omkring 50 personer af alla åldrar. På

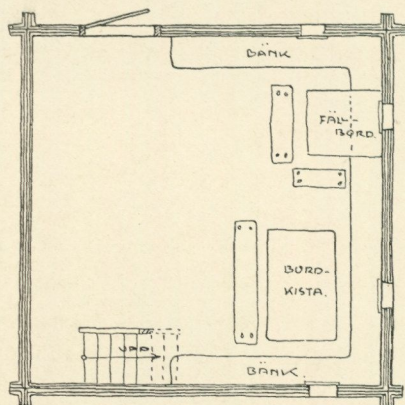
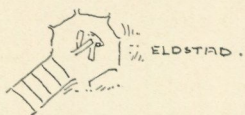
Fig. 5. Fiskarkoja (med eldstad). Undersäkers sn, Jämtland.

Buderön i Venjanssjön i Dalarna finnes en hel fiskarkoloni af eldhus, bodar o. d. Här har enligt traditionen morafolket ursprungligen haft ett fiskläge.² Ett liknande fanns vid Vansjön i Älfdalen.³ Vid Löfnäs, också i Älfdalen, har jag påträffat ett härbre, fig. 7, som flyttats hit från en holme i Löfnässjön. Det har enligt tradi-

¹ G. Retzius: Finland i Nordiska Museet. Bidrag till vår odlings häfder, 1, sid. 55 och 56.

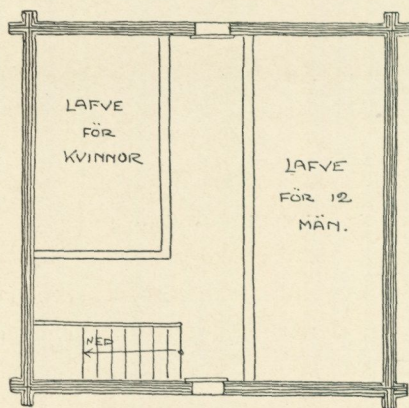
² Arosenius: Beskrifning öfver Dalarna. Venjan, sid. 12.

³ Lars Levander: Livet i en älvdalsby före 1870-talet, sid 56.

10 DM 0 1 2 3 4 5 6 M

Fig. 6 a. Slätterbastu (»slättböste»). Anundsjö sn, Ångermanland.
Eldstaden utanför i en grop.

10 DM 0 1 2 3 4 5 6 M

Fig. 6 b. Plan af öfre våningen af slätterbastun.

tion tillhört bönder från Evetsberg, som här hade sina fisken och efter hvilka rester af nedgräfdade och murade fiskkällrar också finnas kvar. Det har bland flera årtal äfven 1618 samt en mängd runinskrifter,¹ som innehålla på primitivt sätt förda räkenskaper öfver huru mycket fisk och fågel, som fångats eller upphängts till torkning på »spett». Det var hufvudsakligen på våren dessa fiskeplatser uppsöktes. Bland runorna på det nyssnämnda härbärget finnes också ordet mars.

Fig. 7. Fiskarhärbärge, dat. 1618. Löfnäs, Älfdalens socken, Dalarna.

Det är ytterst på klimatförhållandena, som det egentliga flyttandet mellan olika vistelseorter återgår. Detta är direkt fallet, då det gäller åkerbruket och boskapsskötseln. Att den skarpa skillnaden i Norden mellan vinter och sommar skall i hög grad influera på människorna och deras lefnadsförhållanden är ju i och för sig själfklart, men den har verkat med en helt dominerande makt under mera primitiva förhållanden. På tal om boningshusen¹ har jag redan framhäft, hurusom man äfven inom den fasta bebyggelsens ram

¹ För dessa skall redogöras i annat sammanhang

² A. a. i Fataburen 1917 h. 4.

bodde på olika sätt vinter och sommar. Särskilda sommarbostäder kunna spåras i hela Skandinavien, Finland och Ryssland, och sommarköksinstitutionen är alltså en fast företeelse i hela Norrland. Att detta går tillbaka till förhistorisk tid är säkert, och det har icke varit begränsadt till Norden. Särskildt klart belyses detta af förhållandena vid den framgrädda bronsåldersbyn Buch nära Berlin från omkring 1 000 f. Kr. Utanför en del hustomtingar finnes här en eller ett par härdar, som icke legat inomhus, utan tydligen användts under den varmare årstiden.¹ Inomhus finnes alltid en annan härd, som användes vid hårdare väderleksförhållanden.

Att våra förfäder sedan stenåldern varit både åkerbrukande och boskapssköttande kan numera icke betviflas. Ju längre i norr man bodde, desto svårare blef det emellertid vanligen att bedrifva åkerbruk. Jakt och fiske samt boskapsskötsel måste därför spela större roll i dessa trakter. Så har det också förblifvit till långt fram i tiden. Boskapsskötseln har i norra Sverige dominerat och gör så delvis ännu. Den största svårigheten var emellertid att finna foder åt boskapen. Under sommaren förde man kreaturen till gräsrika ställen i skogarna eller fjällslutningarna och uppförde där bostäder. Det är fåbodarna. Detta förutsätter en icke obetydlig kreatursuppsättning, större än den man kan nära i omgifningen af hemmet. Då man emellertid samtidigt skötte jordbruket i hemmet, är denna existensform icke nomadisk. Lapparna, som af sydligare folk lärt sig boskapsskötseln, stå däremot närmare de egentliga nomaderna, emedan de under sommaren helt öfvergifva sina vintervisten och följa sina renhjordar i fjällen eller bedrifva fiske. Likväl äga deras vandringar territoriella begränsningar, hvarjämte de årligen återkomma till sina vintervisten. Man behöfver således icke se någon absolut kulturgräns mellan lappar och germaner, utan en gradvis mot norden stegrad nomadkaraktär. Denna beror dels på årstidsväxlingen, dels på omöjligheten att på ett ställe finna näring åt boskapen. Båda dessa förutsättningar tilltaga mot norden, hvadan man måste anse fåbodväsendet icke blott och bart vara en

¹ A. Kiekebuch: Die Ausgrabung eines bronzezeitl. Dorfes bei Buch. Præhist. Zeitschrift. 1910, h. 4, sid. 385.

stelnad kvarlefva af våra förfäders näringslif i allmänhet utan i hvarje fall en tillspetsad form af hvad som en gång kan ha varit rådande inom större områden. Jag skall här icke ingå på frågan om fäbodväsendets eventuella utbredning i förhistorisk tid öfver sydligare områden än nu. Dess förekomst i Alperna torde emellertid spela en viss roll för hithörande problems lösning.

Minst lika viktigt som kreaturens drifning till fäbodarna är insamlandet af vinterfoder. Detta sker inom fäbodstrayonen till stor

Fig. 8. Slätterkoja, »ritta» eller »busta». Borgvattnets sn, Jämtland.

del genom slätter på myrar och skogsängar, som ligga så långt bort från hemmet, att höet först om vintern kan hemforslas på slädar. Fördenskull måste befolkningen tidtals vistas på dessa ställen och uppföra där ofta primitiva bostäder åt sig, t. ex. de i Dalarna s. k. slogbodarna, som ha 3 väggar och pulpettak. I Jämtland och närliggande delar af Ångermanland kallas en dylik »busta» (d. v. s. bostad), fig. 8. Själfva typen har en vid förekomst ända in i Ryssland. Af annat slag äro slätterbasturna, fig. 6. I Finland och Ryssland har äfven nyssnämnda sätt att bärga höet allmän användning. — Vid fäbodarna finnas nästan alltid motsvarande slätterängar. Det

är emellertid icke endast för kreaturen och vinterfodret, som man i Dalarna och Norrland tvingas till periodisk flyttning. Äfven själfva åkerbruket sker på vissa ställen under samma förutsättningar.

Då emellertid någon tillsyn icke nödvändigtvis behöfver ägnas den växande grödan, sker flyttningen icke för dennas skull, utan beror på att åkerbruket sammankopplats med fäbodväsendet. Det är förnämligast i vissa s. k. hemfäbodar, som åkerbruk förekommer. Svedjebruk o. d. försiggår däremot utan andra anstalter än att området inhägnas (jfr fig. 9).

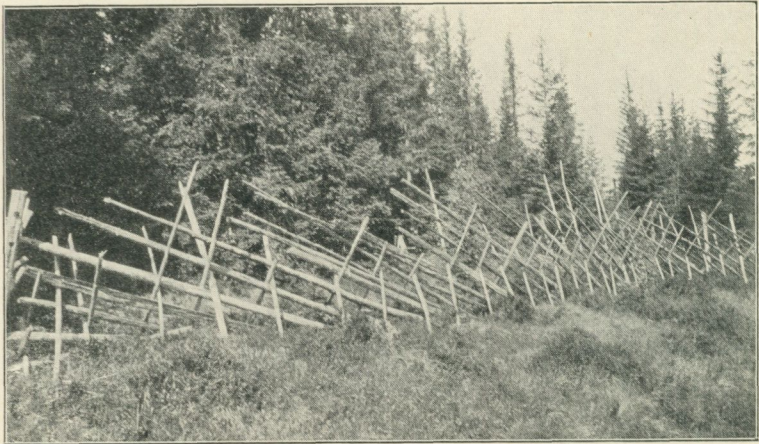

Fig. 9. »Svejehag.» Färila sn, Hälsingland. (Dylikt stängsel har mycket användts i dessa trakter kring svedjorna.)

Fäbodväsendet är stadt på retur sedan länge. För närvarande förekommer det i Norrland, Dalarna, norra Uppland ända ner till Uppsalatrakten, nordligaste Västmanland och sporadiskt i norra Värmland, t. ex. i Mangskog¹ och Råda² socknar. Sista decenniet synes ha starkare än förr verkat kväfvande på detsamma, och vid sin sydgräns för det ett tynande lif. Att fäbodas funnits längre söderut än nu vet man af flera skäl. I Uppland finnes lefvande tradition om fäbodas söder om Uppsala, och vid gränsen mot Västmanland

¹ Enligt intendent N. Keyland.

² M. Axelson: Vandringar i Värmlands Elfdal och Finnskogar, sid. 25. De synas då ha öfvergifvits.

nämner t. ex. Grau¹ 1752 fäbodlar på Torstuna sockenallmänning. Andra äldre uppgifter finnas om fäbodlar i Västmanland nästan nere vid Mälaren. År 1672 hade t. ex. Bro sockens prästgård² i Åkerbo härad en fäbod vid namn Bovallen. I hvad mån man för öfrigt i Sverige, såsom allmänt antaget är, kan sluta sig af ortnamn att fäbodlar förefunnits, skall jag icke ingå på i detta sammanhang. Det må här vara nog att påpeka, att fäbodarnas sydgräns för närvarande markerar en kulturgeografisk rålinje inom vårt land, som äger många paralleller i etnografiskt och språkligt hänseende. Fäbodväsendets genomgripande betydelse för lefnadsförhållandenas utbildning är af den art, att man härvidlag verkligen kan tala om en karaktärsskillnad norr och söder om denna gränslinje.

I de summariska uppgifter, som vanligen består i litteraturen om fäbodväsendet, ser det ofta ut, som om detta vore en tämligen enhetlig och likartad företeelse inom det område, där det förekommer. Detta är emellertid icke fallet. Redan häraf motiveras ingående undersökningar. E. Hammarstedt och N. Keyland ha lämnat bidrag om fäbodlar i Älfdalen och Härjedalen. För Nordiska Museets räkning har jag gjort undersökningar och medhunnit vissa delar af Dalarna, framför allt i socknarna norr och väster om Siljan, vidare mer eller mindre ingående i Härjedalen, Jämtland, Hälsingland och Ångermanland. I norra Uppland har Museet också påbörjat sådana forskningar, och fil. kand. Sven Rothman har i detta syfte besökt några socknar. Vid de instruktionskurser, som Museet hållit för uppsalastudenter under senare år, ha dessa frågor särskildt understrukits, och i anslutning härtill har exempelvis kand. O. Bannbers systematiskt genomgått flera socknar i Västerdalarna och sporadiskt äfven i Österdalarna och tagit itu med uppgiften att monografiskt skildra fäbodsförhållandena i dessa trakter. För undersökningarna i öfrigt återstår ännu mycket, såväl inom de landskap, som ej ännu medhunnits som de, som delvis blifvit berörda. Som nedan skall antydvas, kunna flera af de viktigaste problemen inom vår bebyggelsehistoria vinna utomordentligt betydelsefulla resultat genom fäbodsstudiet,

¹ Grau: Beskrifning öfver Västmanland, Västerås 1754, s. 596.

² Enl. prästgårdsinventarium i Västerås Domkapitels arkiv.

hvidan detta med full rätt måste sättas i första planet vid de nu pågående undersökningarna.

I Norge förekomma fåbodar i landets alla delar, dock numera med tydlig inskränkning till fjällbygderna och närmast tillgränsande områden. Litterärt äro de belagda sedan vikingatiden och kallas sel, setr etc. På Vestlandet är benämningen vanligen »støl». År 1646 säger Chr. Jensøn i Den Norske Dictionæren »støle kaldis naar Bonden drifuer sit Fæ til fields om Vaaren effter Korsmisse,

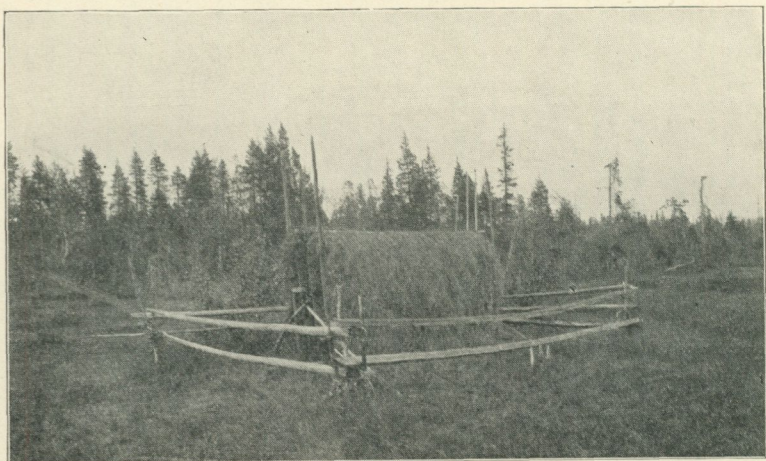

Fig. 10. Starrmyrhässja. Ramsle sn, Ångermanland.

oc holder det i Marcken Sommeren igiennem for Smør oc Oest Skyld, at det kand vere disnemmere Gresgangen». Äfven på öarna i Nord-sjön finnas motsvarigheter. Däremot saknas de hos finnarna.

Fåbodväsendet är ett primitivt sätt att utnyttja fodertillgången. Kreaturen få om sommaren själfva uppsöka och afbeta gräset på längre bort från byarna liggande marker, som ej kunna nås hemifrån utan tvinga till utflyttning under sommarmånaderna. Som kreatursskötseln spelar stor roll i de trakter, där det förekommer, ge dessa flyttningar i viss mån sin prägel åt näringsförhållandena. Samtidigt härmed måste emellertid vinterfoder insamlas, och då ängsskötseln liksom själfva jordbruket är för primitivt för att hemägorna skulle ge tillfyllest, måste äfven här de naturliga resurserna

anlitas. Fjärran liggande skogsängar vid fåbodar, myrar etc. afmejas. Hemforslingen kan ofta ej ske annat än på slädar om vintern. En »starmyrhässa» från Ramsele sn i Ångermanland ses fig. 10. Den stod ute, kringgårdslad till skydd mot boskapen. I närheten fanns ett primitivt skjul, s. k. »busta», af ofvan angifven typ. Vanligen ha flera familjer en dylik ihop, och myren eller slätterängen är ofta samfällig. Man får dela höet efter ålderdomliga sedvänjor och beräkningsgrunder, som i många fall återspegla metoder, som en gång gällt för själfva jordbruket vid byarna. Öfver allt spårar man dylika relikter från den tid, då personlig jordegendom var ett okänt begrepp. Ängsskötseln och foderinsamlingen ha således här bevarat en tydligt primitiv karaktär, besläktad med »samlandet». Det är endast en kort tid, som en större eller mindre del af familjen uppehåller sig på hvarje ställe. Något verkligt flyttande innebär detta således icke i och för sig. Då det vidare är skörd men ej sådd, ha vi således här att räkna med en motsvarighet till jakt och fiske: territoriellt begränsad, spridd höfångst, förenad med kortperiodiskt vistande (ej flyttning).

Att mången gång dylika slåttrar föranledt anläggning af en fåbod på platsen är säkert. När man flyttar kreaturen till en fåbod, kan detta vara, men är ej alltid, förenadt med höfångst af nyssnämndt slag.

I och för sig är fädriften till sätrarna blott en partiell, periodisk flyttning. Hvarken däri eller i de i det följande berörda formerna ligger nomadisering utan växeldrift på två eller flera ställen, medan hemmet ej helt öfvergifves. Jorden brukas samtidigt härmed i hembyn, ibland också i någon af fåbodarna, och härvid bör ihågkommas, att jordbruket, om också i liten skala, torde ha förekommit lika länge som boskapsskötseln. Emellertid finnas 3 hufvudtyper af fåbodar med hänsyn till flyttningen:

1. Vanliga fåbodar med partiell flyttning: kreaturen föras dit under sommaren och skötas af vallhjon. Hushållen i öfrigt äro blott tillfälligt där vid »buförningen», slåttertiden, vissa festdagar eller dylikt. Dessa kallas här »utfåbodar».

2. Fåbodar med verklig flyttning: hushållen flytta till stor del

eller helt och hållet med kreaturen till fäboden. Detta sammanhänger med att jorden uppodlats mer eller mindre, hvadan de komma att likna byarna, och är således en kompromissföreteelse. De kallas här »byfäbodas».

3. Fäbodas, som ligga så nära hemmet, att mjölken kan föras hem dag för dag och beredas hemma. Dessa stå på öfvergången till de äfven längre söderut förekommande fjärmare beteshagar, där kreaturen stanna om nätterna, medan mjölken tages hem och särskilda byggnader vanligen saknas. Vallhjon förekomma i båda fallen, men i de förra sofva de vanligen om nätterna i fäboden. Dessa kallas här »halffäbodas».

Ur bebyggelsesynpunkt äro gifvetvis byfäbodarna af det största intresset, äfven om de ofta äro mindre primitiva än utfäbodarna. Här har nämligen nästan alltid ett nytt element tillkommit: det verkliga jordbruket, som så småningom förvandlar fäboden till en fast by. I dessa fall finnes sålunda jordbruk på två eller flera ställen och mellan dem ambulerande familjer. I mindre utvecklade form kan visserligen ibland något jordbruk också idkas i utfäbodarna, men de stå då på gränsen och kunna snart förändra karaktär. Att många byar, afgärdahemman och torp tillkommit genom en dylik förvandlingsprocess är påvisbart. Företeelsen är säkerligen urgammal. Beträffande jordbruket är det icke någon säregenhet, att det såsom i byfäbodarna bedrives på utmarker. Svedjorna, som ambulera efter behof, äro en parallellföreteelse, och nyodlingar af skilda slag äro ju kända redan i de gamla lagarna, men några periodiska flyttningar höra sällan ihop därmed. Vi ha här istället de närmare parallellerna i utslogar och halffäbodas. Dessa senare ha säkert haft stor utbredning. På det småländsk-västgötska höglandet finnas, såsom vid dessa undersökningar blifvit påvisadt, stundom vaktstugor eller också särskilda sommarfähus på aflägsnare betesmarker, i hvilka man måste se rester af ett mera utbildadt fäbodväsen, sannolikt hufvudsakligen med halffäbodas. Slutligen kan här nämnas, att ofria landboar och torpare mången gång haft skyldighet att taga kreaturen om hand, hvadan deras lägenheter ibland kunna motsvara vissa fäbodas, t. ex. utfäbodarna. Det torde vara klart häraf,

att de särskilda slagen af fäboddar hvar för sig spelat stor roll och ha en lång historia. — I Norrland och stundom i Dalarna förekomma s. k. sommarfähus vid byarna, där kreaturen hysas, när de äro hemma om sommaren, fig. 11. Detta visar samma växling som i fråga om fäboddar, sommarkök, sommarstugor etc. — Ur organisationssynpunkt förete fäbodarna flera intressanta drag. Därvid framträder en tydlig skillnad mellan egendomsförhållandena beträffande mark och kreatur. Medan betesmarken länge nyttjas samfälldt och höskörden fördelats på olika sätt, som ofta gå tillbaka på de gamla

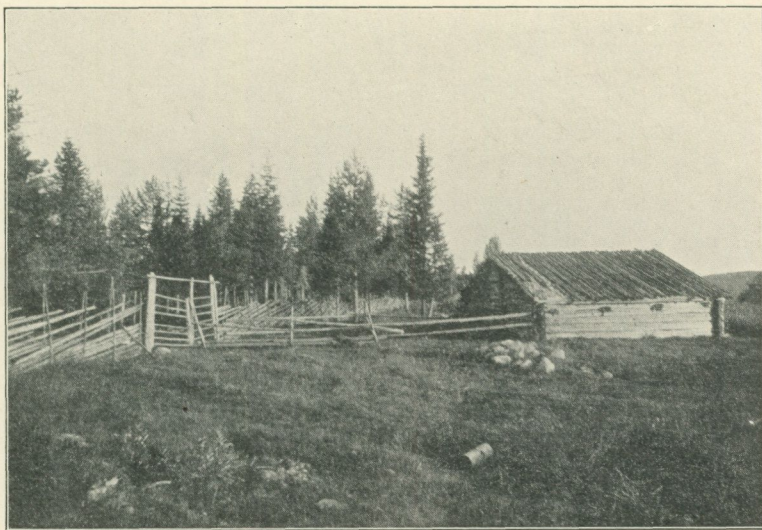

Fig. 11. Sommarfähus. Storborgaren, Anundsjö sn, Ångermanland.

samfälligheternas utnyttjande, äro spåren långt färre af gemenskap eller samfälldt utnyttjande af kreaturen. Normalt hålles i Sverige och Norge mjölken, osten, smöret etc. särskildt för hvarje hushåll, och någon sammanblandning och senare fördelning efter andelar såsom i Schweiz synes knappast förekomma annat än t. ex. ibland så, att ett visst antal dagar i veckan mjölkbehållningen i tur tillräknas den ena eller andra gården. Vanligen har hvarje kreatursägare sitt fähus och sin lada. För öfrigt visa ju kreatursmärkenas ålder samma sak, och man känner äfven på annat vis, att kreaturen

tidigt räknats som privategendom och spelat särskild roll såsom sådan. Beträffande organisationen i öfrigt bilda vall-lagen i utfäbodarna fasta organisationer med gemensamma vallhjon, eldhus, stugor etc., och hela fäbodlagen äro ibland organiserade, mest dock i by-fäbodarna, där ibland, t. ex. i norra Dalarna, finnas särskilda »bumän» såsom föreståndare, hvilka icke behöfva vara identiska med byföreståndarna i hemmabyarna. Äfven finnas exempel på mer eller mindre utbildade fäbodordningar, motsvarande byarnas byordningar och stadgar, vidare längder, räakenskaper o. d., som kunna utgöra små arkiv och förvaras i lådor eller skrin (fig. 12), påminnande om byskrin och bylådor. — Det vanligaste inom norra Sverige är — åtminstone i

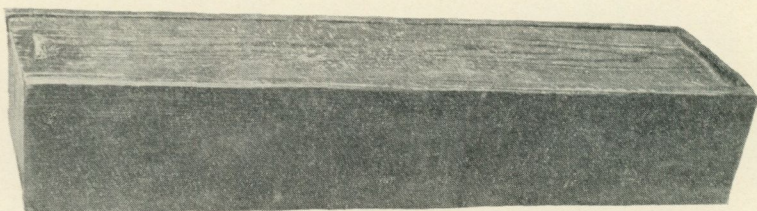

Fig. 12. Låda för fäbodlagets handlingar. St. Vasselns fäbod, Älfdalens sn, Dalarna.

senare tid — att ha kvinnliga vallhjon, medan herdar är det normala söderut och i Danmark och Tyskland. — Innan vi gå vidare in på skiftningar inom fäbodväsendet kan här nämnas en annan form för kreaturens utfodring. Såsom professor Kristian Østberg¹ ingående belyst för Norges räkning, har det varit vanligt att låna kreatur mot betalning. Låntagaren njuter då allt utbyte, äfven kalvvar. Ett annat vanligt sätt är också att lämna bort kreatur »på for» eller »på stelling» för sommarhalfåret (rör spec. slättbygden) eller vinterhalfåret (rör spec. fjällbygden). I dessa fall fick ägaren utbytet af djuren mot att betala för utfodring och dylikt. Att detta är gammalt framgår af de utförliga bestämmelserna i Gulatingslagen. Utpräglade och mångsidiga rättsliga sedvanor ha

¹ Kristian Østberg: Norsk bonderet. Første Bind. Av kreaturbrukets rets- og sedvaneregler, Kristiania 1914.

utbildats i sammanhang härmed. I Sverige förekommer detta också, mest dock, såvidt jag kunnat finna, i gränslandskapen mot Norge. Så meddelar t. ex. Burman¹ från Kalls sn: »De emottaga kalvvar til upfödande och få sedan nytja dem så länge til mjölk-kor, som de förut blifvit födda, då kon säges hafva tjent igen sig; eller få de nytja en ko sommartiden, emot det att en kalv eller 2:ne getter öfver vintern födas, hvilket kallas hafva kor på lega och gemenligen sker med det förord, at den som fått läna, ej svarar för kons störtande af sjukdom eller den skada som odjuren göra. Lofvar man åter at i alla fall ansvara för kon, säges man hafva den fägod.» Andra exempel finnas från dessa landskap. Ganska vanligt har också varit, t. ex. i Ångermanland, Jämtland, Hälsingland och Dalarna², att slättborna mot afgift fingo beta sina kreatur på de mera skogrika socknarnas områden.

Återgående till frågan om fäbodflyttningarna, äro dessa skiftande i olika trakter såväl med hänseende till flyttningarnas mångfald som tiderna för desamma. Till en och samma gård höra nämligen ej sällan en eller flera byfäbodas och en eller flera utfäbodas, och då kreaturen föras mellan dessa, komma de ofta att flyttas många gånger. Inom vissa trakter är det vidare regel att flytta hem med kreaturen till slåttern. I Norge finnas endast sätrar af utfäbods- eller halffäbodstyp, hvilka senare ej alltid kunna skiljas från »læger», där korna mjölkas och mjölken hvarje dag hembäres. Där det finnes slätter vid fäbodarna, uppehåller sig likväl allt arbetsfördt folk på sätern under höbärgningstiden.³

Man har två slags sätrar, en *hemsäter* (heimsæter, heimstøl), som ligger lägre och närmare byn, och en *fjällsäter* (heistøl, lang-sæter, langstøl, høgsæter). Dessa kunna förekomma hvar för sig och vara en gårds enda. Där fäbodväsendet florerar, har man gärna båda slagen, af hvilka fjällsätern då användes under högsommaren (sommerstøler), medan hemsätrarna användas en tid på våren (vaar-

¹ Burmans dagböcker 1793, s. 89.

² Jmfr t. ex. Joh. Boding: Ångermannas Hushållning, 1747, sid. 31, och P. H. Widmark: Beskrifning öfver Provinsen Hälsingland (1849) II, sid. 29. Arosenius: Beskrifning öfver Provinsen Dalarna, Orsa sn.

³ J. Grude: Stølsdriften paa Vestlandet. Stavanger 1891.

støler), ej sällan också på hösten. Från gammal tid har i en del bygder (t. ex. i öfre Numedal och Hallingdal) många gårdar 3—4 sätrar hvar, mellan hvilka kreaturen då flyttas. Redan i Gulatingslagen finnas bestämmelser om flyttningstiderna. Sålunda borde alla i ett bygdelag (grend) flytta till sätern 14 april¹ eller åtminstone före midten af juni,² såvida icke allesammans beslutat annorlunda, och ingen fick fara hem före 14 augusti (möjligen kan detta sista tidiga datum antyda hemflyttning blott öfver skördetiden, såsom ibland i Sverige). Längden af den tid man vistas på sätrarna varierar i senare tid i olika bygder och under skiftande väderleksförhållanden. Mången gång finnas skriftliga kontrakt och öfverenskommelser om dagen för flyttningarna.

På Vestlandet äro tiderna följande:

då särskild vaarstøl finnes, far man dit i bästa fall vid midten af maj eller början af juni (oftast vid maj månads utgång eller före 15 juni). Till fjällsätern ger man sig på tidpunkt, som är beroende af hur högt den ligger och om snön gått bort i juni eller juli. De högre liggande fjällsätrarna bli sällan tillgängliga förrän vid midten af juli. Här stannar man vanligen till midten af september, eller, om den ligger lägre, någon vecka längre. Man far nu till hemsätern och stannar där ett par veckor, hvadan således hemfärden vanligen sker vid Mikaelitid (29 sept.).

Finnes icke annat än en säter, bli tiderna beroende på hur högt den ligger, om den skall motsvara en fjällsäter eller tiden på en sådan jämte hemsätrarna. Omkring 70—90 dagar torde vara den längsta tid någon tillbringar i en fjällsäter.

I Sverige är fäbodväsendet långt mera rikt och omväxlande. Här finnas för det första »byfäbodar» med åkerbruk och flyttning af hushållen, nämligen i Dalarna och Härjedalen och för ej så länge sedan också i Hälsingland. Äfven i Ångermanland synas dylika förekomma. Såsom ofvan nämnts äro dessa i många fall tämligen sent utvecklade ur utfäbodar. I Älfdalen t. ex. ha de tillväxt betydligt i antal i senare tider. Emellertid ha ju många blif-

¹ O. A. Johnsen: Norges Bønder, h. 6, sid. 134—135.

² Kr. Østberg: a. a. sid. 120 f.

vit verkliga byar, hvarom traditionen mycket ofta förmäler, t. ex. i Dalarna och Härjedalen. I Hälsingland äro dessa byfäbodarna numera så godt som försvunna. De kallades boland, »bualann». Talrika upplysningar finnas emellertid om dem i den lefvande traditionen och hos äldre författare.¹ De afvika från andra, t. ex. hemfäbodarna i Mora eller på Sollerön därigenom, att hushållen flyttade dit oberoende af kreaturen, hvilka icke höllos där mer än en liten tid, cirka 14 dagar, nämligen sista hälften af juli. Vi ha således här periodisk flyttning, som hufvudsakligen hvilar på jordbruket, och när kreaturen föras dit från fäbodvallarna, är detta en direkt parallell till den på andra håll förekommande seden att under slåttern hemtaga boskapen till hembyarna. Om således boland och byfäbodarna i öfrigt höra ihop på grund af jordbruket och hushållens ditflyttning, tillhöra de hvad kreatursflyttningen beträffar två olika system. I norra Dalarna liksom där de förekomma i Härjedalen, vistas nämligen kreaturen vår och höst i dessa byfäbodarna (»hemfäbodarna»), medan de under högsommaren drifvas längre bort till långfäbodarna, en ordning således, som, hvad kreaturen beträffar, tydligt sammanhänger med hvad vi förut lärt känna i Norge. Vår- och höstsätrarna i Norge äro emellertid ofta blott halffäbodarna, hvilket åtminstone icke numera är fallet i Sverige, utan halffäbodarna i vårt land tillhöra i hufvudsak öfvergångsområdena mot de trakter, där fäbodväsendet saknas, samt kustbygdernas slättmarker, särskildt i Norr- och Västerbotten.

En kort och delvis endast på mera sporadiska uppgifter byggd öfversikt af fäbodförhållandena i olika landskap visar följande schema. Anmärkas bör att långt mera material måste insamlas rörande förhållandena inom olika socknar och divergenserna dem emellan, till hvilka här endast föga hänsyn kan tagas.

Dalarna. Viktiga olikheter finnas mellan norra och södra delen af landskapet. I de öfre dalasocknarna råda tämligen likartade förhållanden. Man flyttar om våren vanligen först till vårbodar (hemfäbodarna), och därifrån föras kreaturen till längre bort belägna sommarbodarna (långfäbodarna), hvarifrån man åter beger sig till de nyssnämnda

¹ Jmfr t. ex. Widmark: Beskrifning öfver Provinsen Hälsingland; Lenæus: Delsboa Illustrata; Schissler: Helsinga Husholdning; J. O. Bromans Glysisvallur etc.

vårbodarna eller till särskilda höstfäbodarna. På Sollerön, i Mora, Orsa, Våmhus, Älfdalen, Särna etc. äro vår- och höstbodar till stor del byfäbodarna och sommarbodarna utfäbodarna, men det förekommer också att alla äro utfäbodarna. Exempel finnas också på att vårbodar saknas och att man flyttar direkt till långfäbodarna. I Älfdalen flyttar man till hemfäbodarna i slutet af maj eller början af juni. Därifrån beger man sig till långfäbodarna vid midsommartiden eller i början af juni och stannar där till i senare hälften af augusti eller början af september. Man återvänder då till hemfäbodarna och stannar där till Mikaelitiden. Mera undantagsvis har förekommit i Älfdalen, att man emellan vistelsen i långfäbodarna och hemfäbodarna höll till i särskilda fäbodarna, s. k. beggansbuöar, från Larmsmässotiden till början af september.¹ Flyttningarna påminna således här ganska mycket om dem i Norge. I Mora, där hemfäbodarna vanligen äro ganska utpräglade byfäbodarna, äro förhållandena ganska lika dem i Älfdalen. Äfven här finnas stundom 2 sommarfäbodarna (långfäbodarna). Återflyttningen till hemfäbodarna sker omkring 10 augusti.² I Orsa sker färden till långfäbodarna strax före eller efter midsommar (enl. Hülphers³ den 4 juli), och man stannar där vanligen till en vecka in i september. I hemfäbodarna blifver man då gärna till in i oktober, och det händer, att en del bege sig ännu en gång tillbaka till hemfäbodarna och stanna där till jul. Våmhus liknar Älfdalen och Orsa. På Sollerön är fäbodväsendet rikt utveckladt. Många hushåll ha mera jordbruk i hemfäbodarna än vid sina hemgårdar på ön, och hela hushållen flytta till sina fäbodarna, när de sått hemma. En del hushåll stanna här hela sommaren och fara hem blott vid slätter och skörd. Därvid förekommer stundom, att man tar hem kreaturen under den tid dessa arbeten räcka,⁴ något som hänger ihop med södra men ej med norra Dalarna. Från ön begaf man sig vid Valborgsmässotiden eller strax därefter till hemfäbodarna. Vid midten af juli, men stundom vid mid-

¹ Levander: Livet i en älvdalsby.

² Enligt medd. af rektor J. Romson, Mora.

³ A. Hülphers: Resa genom Kopparbergs Höfdingedöme . . . 1757. Wästerås 1763.

⁴ Enligt medd. af bl. a. hr Karl Lärka, Sollerön.

sommar, förflyttar man sig till långfäbodarna, om sådana finnas, och man stannar till slutet af augusti. En del bege sig nu hem vid skörden, och af dem återvända några till hemfäbodarna. I dessa stanna de då stundom ända till jul. Ej alla ha långfäbodar. Emellertid finnas hushåll, som ha dubbla hemfäbodar. Man vistas då till midsommar i de egentliga hemfäbodarna och beger sig därifrån till andra hemfäbodar, som mera likna långfäbodar (utfäbodar), där man stannar till midten af juli. Flyttningen till långfäbodarna är som i föregående fall, liksom färden därifrån till de egentliga hemfäbodarna. Här stannar man då blott ett par veckor och återflyttar sedan till de andra hemfäbodarna. När det börjar tjäla i myrarna, flyttar man tillbaka till de egentliga hemfäbodarna igen och därifrån hem först så småningom, stundom till jul, ja efter jul. Systemet liknar förhållandena längre norrut, fastän flyttningarna fördubblats och vistelsen utsträckts, men i de fall, då kreaturen tagas hem under slåttern, se vi en korsning med ordningen i södra Dalarna. Äfven i nordligare Västerdalarna öfverensstämma förhållandena med dem i de öfra dalasocknarna. Längre söderut, t. ex. i Leksand, finnas också både lång- och hemfäbodar. De senare äro ibland olika vår och höst. Vid Olsmässan eller tiden till omkring 20 aug. komma alla hem och stanna i 14 dagar. Detta påminner åter om södra Dalarna. Att långfäbodar sporadiskt kunna finnas eller funnits ända nere vid Upplandsgränsen vet man, men det vanliga i södra Dalarna, åtminstone i vår tid, synes vara, att endast ett slags fäbodar finnes. I Ål, Floda och Nås äro dessa byfäbodar. I alla tre socknarna, men äfven t. ex. i Stora Tuna, har man hemfört boskapen och vistats hemma en tid under höbärgningen, medan gräset tillväxte i fäbodarna, stundom också under skörden. I Stora Tuna var man sålunda på Sahlstedts¹ tid hemma en månad öfver höbärgningen, i Floda sker denna hemkomst vid midten af juli och man firar den särskildt (komidsommar). Vistelsen sedan i fäbodarna räckte till inemot jul.² I Nås³ kom man hem efter några veckor och stannade hemma till eller efter midsommar, hvarefter man åter

¹ M. A. Sahlstedt: Stora Tuna Minnesdöme, 1743.

² M. Axelson: Vesterdalarne, dess natur, folklif och fornminnen, 1855.

³ F. D. Crælius: Beskrifning öfver Nås socken, 1837.

begaf sig till fåbodarna, men efter en månad återkom man igen på 14 dagar, tills höbärgningen var öfver. Då gaf man sig med kreaturen för tredje gången till fåbodarna och stannade där till in på hösten.

Gästrikland. Särskilda vårfåbodar äro åtminstone icke ännu belagda i detta landskap. Däremot har intill vår tid, t. ex. i Hedesunda socken, förekommit särskilda sommar- och höstfåbodar, båda af utfåbodstyp. Till de förra flyttade man vid midsommar, till de senare i september, och man återkom vid Mikaelimässan.¹

Uppland. I Tolfta, Tierps och Östervåla socknar finnas (delvis öfvergifna) sommarfåbodar, hvilka antingen äro af utfåbodstyp eller halffåbodar. En del ha blifvit torp, och kreaturen ha delvis vaktats genom torpare. Kreaturen fördes här till fåbodarna vid midsommar, och återfärden var vid Mikaelitiden.

Värmland. Fåbodar finnas eller ha funnits, t. ex. i Älfdals och Jösse härader, och äro kända så långt söderut som t. ex. i Köla sn.² De äro dels af utfåbodstyp, dels halffåbodar.

Hälsingland. Här indelades sommaren efter fåbodvistelsen i 3 skift:³ Första skiftet: vistelse på fåbodvallen ifrån 18 maj till midten af juli. Mellanskiftet: 14 dagars vistelse eller något därutöfver i bolandet. Sista skiftet: åter i fåbodvallen, där man stannade till Mikaelsmässan. I Ljusdal och Färila gaf man sig iväg först i slutet af maj eller förra hälften af juni, och efter vistelsen på bolandet var man i fåbodarna till omkring 5 sept. Om man bortser från bolanden, äro fåbodarna här af utfåbodstyp och vanligen desamma försommar och höst. Systemet visar släktskap med det i södra Dalarna och mindre med de öfre dalasocknarnas förhållanden.

Medelpad. Fåbodarna äro hufvudsakligen af utfåbodstyp. Nöjaktiga upplysningar saknas om flyttningarna.

Ångermanland. Här förekomma numera hufvudsakligen utfåbodar och i mindre mån äfven halffåbodar. Däremot ha byfåbodarna nästan försvunnit, men sådana ha funnits med samma benämning, boland,

¹ Enl. fil. kand. Sven Rothmans anteckningar i Nord. Mus. arkiv.

² Enl. intendent N. Keyland.

³ K. N. Lenæus: Delsboa Illustrata, Stockholm 1764.

som i Hälsingland och sannolikt af samma karaktär som dessa. Boding¹ omtalar 1747, att många hade boland vid pass $\frac{1}{2}$ à 1 mil från gården, där de hade mera jordbruk än hemma. I norra Ångermanland, t. ex. i Anundsjö socken, men äfven t. ex. delvis i Ramsele socken, har man alltjämt särskilda fåbodar vår och höst, och detta har varit allmännare förut. Förr gaf man sig i väg till vår fåbodarna strax efter Eriksmässan, men åtminstone i södra delen af Ångermanland i yngre tid först vid midsommar. När slättertiden kommer, föras kreaturen nu hem under 14 dagar à 3 veckor. Förr torde de då ha kunnat hållas i bolanden.² Efter slättern flyttas så kreaturen till höstbodarna eller vårbodarna. Hem vänder man vid Mikaelitiden, då skörden behöfver upptagas på allvar. I vissa delar af Anundsjö sn förekomma ännu 3 fåbodvistelser och 2 mellanliggande perioder hemma. Efter slättern beger man sig nämligen till fåbodar på annat ställe än vårbodarna och vistas där 14 dagar eller 3 veckor. Därifrån beger man sig hem öfver en vecka och vistas sedan i höstbodarna (= vårbodarna) till Mikaelinässan. Systemet påminner således i hufvudsak om det i Hälsingland, äfven om det i Ångermanland ännu har en rikare utbildning. Medan kreaturen äro hemma under den varmare delen af året, hållas de i särskilda sommarfåhus, hvilka ligga i byarnas utkanter med utfart mot ängs- och utmarker. Att detta är en öfvergångsföreteelse till fåbodarna, speciellt halfåbodarna, är tydligt, men har ju paralleller äfven i mycket annat inom byarna. Sommarfåhus brukas i största delen af Norrland, allra mest dock i nordliga delen, t. ex. i Norr- och Västerbotten, Ångermanland, Jämtland och Härjedalen, men de förekomma också t. ex. i Älfdalen i Dalarna.

Jämtland. Byfåbodar torde knappast förekomma, åtminstone numera. Däremot finnas ännu på många håll särskilda vår- (eller sommarfåbodar) och höstfåbodar af utfåbodstyp. Åtminstone i östra hälften af landskapet föras kreaturen på många ställen hem under 14 dagar vid höstslättern omkring Olofsmässan, som således firats

¹ J. D. Boding: Ångermanna Hushöllning Nordan Skogen. Upsala 1747.

² J. Nordlander: Fåbodväsendet i Ångermanland. Sv. Landsmål V:3 1884.

hemma. Detta gäller t. ex. Rätans, Offerdals, Hammerdals och Borgvattnets socknar. I sistnämnda socken flyttar man redan i maj till någon tämligen långt bort belägen fåbod, där kreaturen vistas 3 veckor. Därifrån gaf man sig — såsom förloppet länge varit — till en fåbod något närmare hemmet, där äfven slätter förekom, och vistades här en månad, efter hvilken tid man gaf sig tillbaka hem under 14 dagar och så tillbaka till den förstnämnda fåboden, hvar- efter man efter 3 veckors tid återvände till den andra fåboden och slutligen vid Mikaelitiden flyttade hem. Detta är en fördubbling, som naturligtvis betingas af betestillgången. Den förekommer äfven i andra socknar, såsom t. ex. stundom i Offerdal, där kreaturen tagas hem en kort tid på hösten också. Det gäller delvis ännu. Så tidigt sker emellertid icke fåbodflyttningen öfverallt i Jämtland, utan det vanligaste synes vara, att man beger sig hemifrån 14 dagar eller en vecka före midsommar eller vid själfva midsommartiden. Klarast framträder detta i västra Jämtlands fjällbygder. Det vanliga är, att man först beger sig till de fåbodar, som ligga långt bort och ofta högt uppe i fjällen. Dessa långfåbodar kallas därför »vårbuan», »fjällbuan» eller sommarbodar. »Höstbuan» däremot ligga vanligen närmare hemmet. På en del ställen finnes blott ett slags fåbodar. Vid jämförelse med de trakter, t. ex. i Dalarna och Härjedalen, där man under högsommaren har kreaturen i långfåbodar, men vår och höst i bodar närmare hemmet, ses således, att det är vårhemfåbodarna, som saknas här.

I detta afseende likna förhållandena, särskildt i västra Jämtland, i viss mån lapparnas flyttningar, t. ex. i Åsele och Lycksele lappmarker.¹ Där draga sig lapparna i juli upp mot högfjällen och förblifva där till inemot midten af september, då de begifva sig tillbaka till sina läger nere i skogslandet. Under en mellanperiod uppehålla de sig emellertid i barrskogen, tills sjöarna frusit, då de färdas till det nedre landet. Det är fjälltrakterna, som ge upphof åt en skarpare skillnad mellan lång- och hemfåbodar. Emellertid förekommer äfven stundom i norra Dalarna, att långfåbodarna äro vår- och högsommarbodar. Dessa förhållanden i Jämtland torde

¹ Jmfr. t. ex. O. P. Pettersson: Lapparnas sommarlif. Sv. Landsmål VII:5.

därför endast innebära gradskillnad mot systemet i norra Dalarna, och har ju mer eller mindre tydliga motsvarigheter i kustlandskapen. Västra Jämtland liknar mera Norge, medan östra Jämtland visar öfverensstämmelser med Ångermanland, Medelpad, Hälsingland etc. (jmf. t. ex. hemflyttningen under slåttern).

Härjedalen. Här finnas, åtminstone i södra delen af landskapet, fäbodlar af mer eller mindre utpräglad byfäbodtyp, ehuru det vanliga är att hushållen icke vistas någon längre tid i dem utom vid skörd och slätter. I öfrigt råder utfäbodtypen öfverallt, och kreaturen tagas ej hem under slåttertiden annat än i Ytterhogdal, som liknar Hälsingland. Befolkningen vistas istället ofta vid Olsmässan på långfäbodarna för att slå där och fira högtiden. I flera socknar i södra Härjedalen finnas hem- och långfäbodlar som i norra Dalarna.¹ I Älfros t. ex.² har man 2 vallar: en för höst och vår, hvilken ligger närmare och kallas »hemderbuwallen», en för högsommaren (långfäbod), hvilken kallas »körn» eller »kjurn» (jmf. köl). Till »hemderbuwallen» ger man sig i slutet af maj eller början af juni och stannar kvar till dagen efter midsommar. Då flyttar (eller flyttade) man till »körn» och blifver där till den 27:de augusti, då man återvänder till hemderbuwallen och först i Mikaeliveckan återkommer till hembyn. Förr kunde man stanna här till och med efter jul. I angränsande socknar finnas emellertid äfven exempel på särskild hemfäbod vår och höst. I Lillherrdal flyttade man till långfäbodarna omkring 16 juli. Äfven förekommer någon gång, t. ex. i några byar i Sveg, att man först begaf sig till »kjurn» och därifrån till hemderbovallen i början af sept. I öfre Härjedalen kallas åtminstone hemfäbodarna sätrar. I Vemdalen har hvarje bonde 2 å 3 vallar. Till den närmast byn liggande sätern drifvas kreaturen omkring 10 juni och få vara där till i början af augusti. Därifrån föras de till en längre bort liggande fäbod, kölvallen. Det händer äfven att en del bönder i Vemdalen ha en tredje vall, belägen längst bort. Efter sex veckor flyttar en del tillbaka till sätern. Förr var det alltid vid Mikaelitiden man kom hem. Vår- och höst-

¹ Sven Öberg: Några bilder från Härjedalens fäbodlar. Sv. Landsmål VII:II, 1890.

² Jmf. N. Keyland i Skansens Programblad 1907 7—13 juli.

4—180114. Fataburen, 1918.

fäbodan enbart förekomma också. Härjedalen, åtminstone större delen, sammanhänger således mest med Dalarna, ej minst tydligt genom att färden till långfäbodarna plägar ske efter vistelsen i hemfäbodarna.

Västerbotten och Norrbotten. Både ut- och halffäbodan finnas här, det sista framförallt i Västerbotten. De öfvergå här ofta i sommarfähus vid byarna.¹ Utflyttningen sker vid eller strax före midsommar och hemfärden omkring 1 sept.

Det torde redan af denna öfversikt vara klart, att norra Dalarna och Härjedalen förete största likhet hvad kreatursflyttningarna beträffa med Norge. Äfven västra Jämtland sammanhänger därmed. Rundt detta centrum gruppera sig södra Dalarna, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och östra Jämtland, där kreaturen föras hem under slåttern. På öfvergångsområdena, men endast sporadiskt annars, förekommer här någon markerad skillnad mellan lång- och hemfäbodan. Denna grupp omfattar också mindre fjällrika regioner, delvis slättsocknar, där slåttern spelar större roll hemma vid byarna än ute på utmarkerna. Dalarna, Härjedalen, fordom också Hälsingland och Ångermanland, ha hemfäbodan af byfäbodtyp, något som ännu i dag gifver Dalarna och Härjedalen en särställning såsom bevarare af ålderdomliga periodiska bebyggelse typer i en större och rikare omfattning än någon annan del af Skandinavien för öfrigt. Slutligen förekommer i periferien och mot slätt- och kustsocknarna halffäbodsystemet såsom den minst tillspetsade formen och den man med minsta svårighet kan antaga funnits åtminstone i största delen af vårt land.

Äfven i själfva tiderna samt i de högtider och samfundsmässiga bruk, som tillhöra fäbodväsendet, kunna öfverensstämmelser påvisas och geografiska undergrupper afgränsas. Här må endast pekas på Mikaelsmässan, som så konstant bildar slutpunkten för fäbodvistelsen. Äfven Valborgsmässan har här och hvar spelat en dylik roll, mest dock kanske som utsläppningsdag för kreaturen i hembyarna. Vid Mikaeli liksom vid Valborgsmässan tändas eldar. Om dessa också mycket ofta kunnat afsetts vara äringsbefrämjande, ha de faktiskt

¹ Paul Hellström: Norrlands jordbruk. Norrländskt handbibliotek VI. Sid. 542—543.

i stor utsträckning varit inriktade på att befrämja kreaturen och att hålla deras fiender borta.

Det är endast några sidor af fäbodväsendet, som här berörts för att påvisa en del af de problem, som innefattas i detta rika kapitel.

En af de viktigaste sidorna, och den, som hittills gifvit de värdefullaste resultaten, är studiet af fäbodarna såsom samhällen, deras planer och byggnader. Förbindelser och afgränsningar äro här lättare påvisbara. Vi skola här endast med några ord beröra planerna.

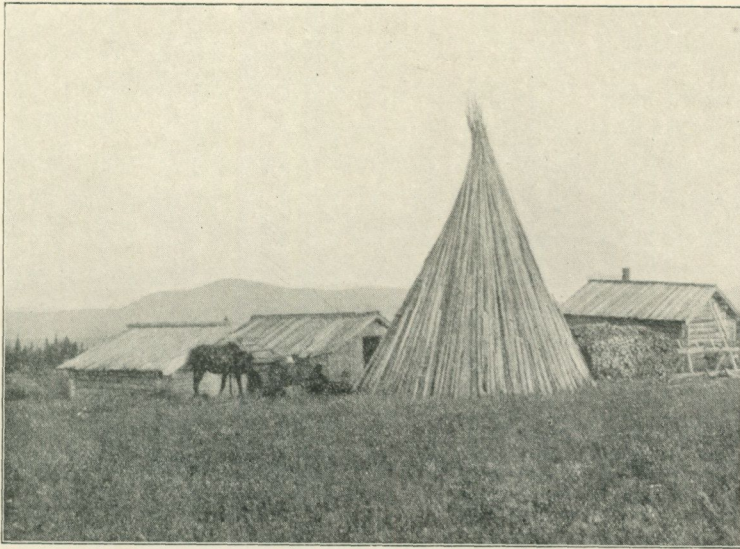

Fig. 13. Fäbodvall. Trillervallens fäbod, Undersåkers sn, Jämtland. Från vänster: två mjölkbodar, »skåle» och stuga.

I Sverige äro fäbodarna, i konsekvens med bybebyggelsens allmännare förekomst, oftare verkliga samhällen än i Norge. Dock är det t. ex. på Vestlandet endast ytterst sällan som en fäbodstuga (»sæl») ligger isolerad för sig själf. Oftast finnas 2 på hvar, men exempel finnas också på 6 å 8, ja upp till 20 »sæl» på samma säter. Ofta bilda 2 gårdbrukare kompanjonskap om en stuga och ha gemensam piga. I Sverige är detta mera utveckladt. De hemfäbodar, som ha byfäbodstyp, likna emellertid mera byarna och ha ofta genomförd gårdsgruppering för de olika hushållen, men typo-

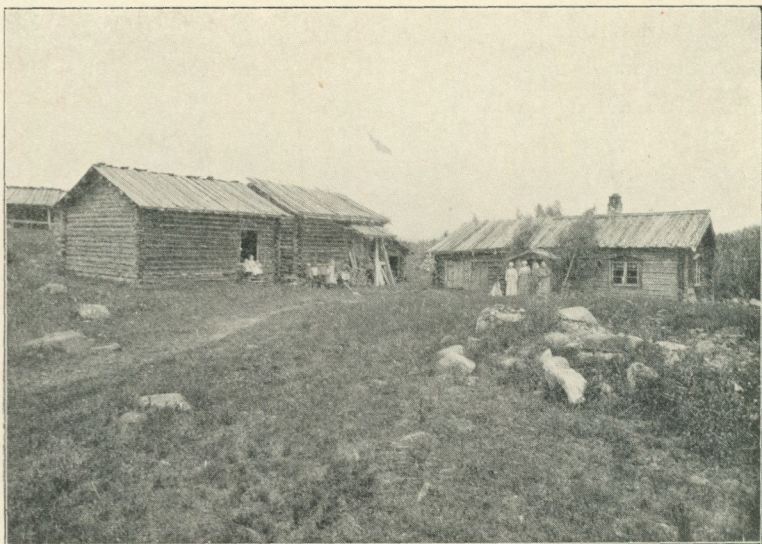

Fig. 14. Gård i Stora Vasselns fäbod. Älfdalens sn, Dalarna (jmf kornladorna till vänster).

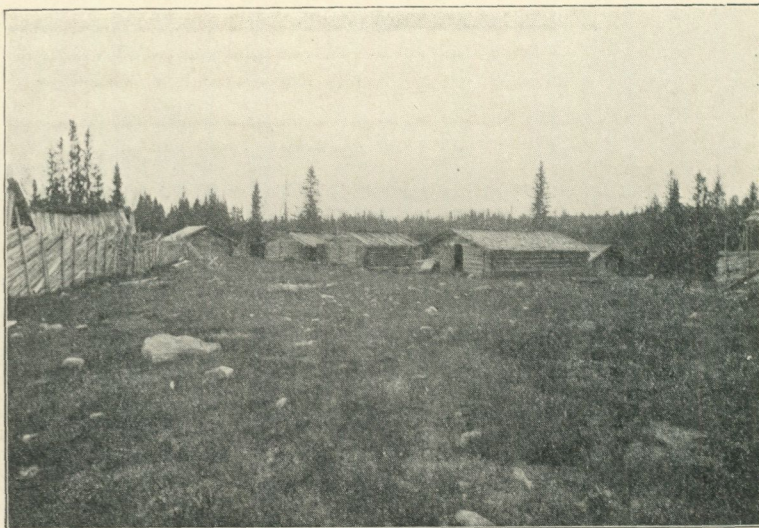

Fig. 15. Fähusgrupp. Hedbodarnas långfäbod, Älfdalens sn, Dalarna.

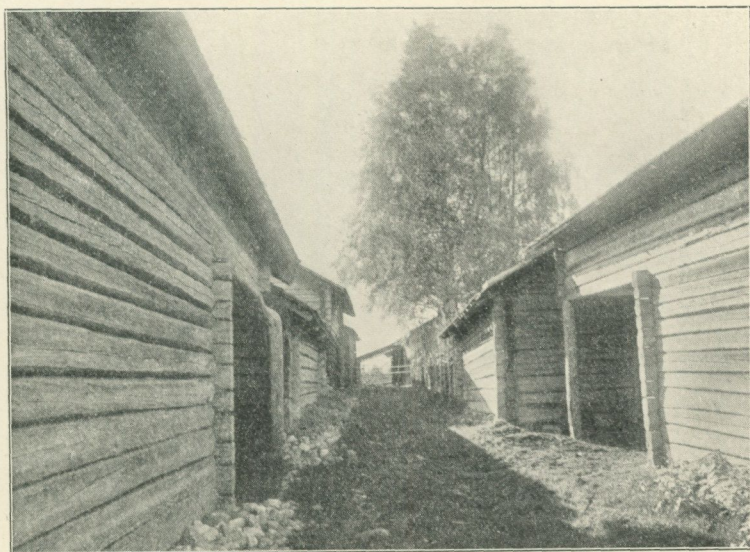

Fig. 16. Fägata. Dödbyns hemfäbod, Orsa sn, Dalarna.

Fig. 17. Vy öfver Stora Ranasjö fäbod. Ramsele sn, Ångermanland.

Fig. 18. »Kya». Stora Vasselnäs fäbod, Älfdalens sn, Dalarna.

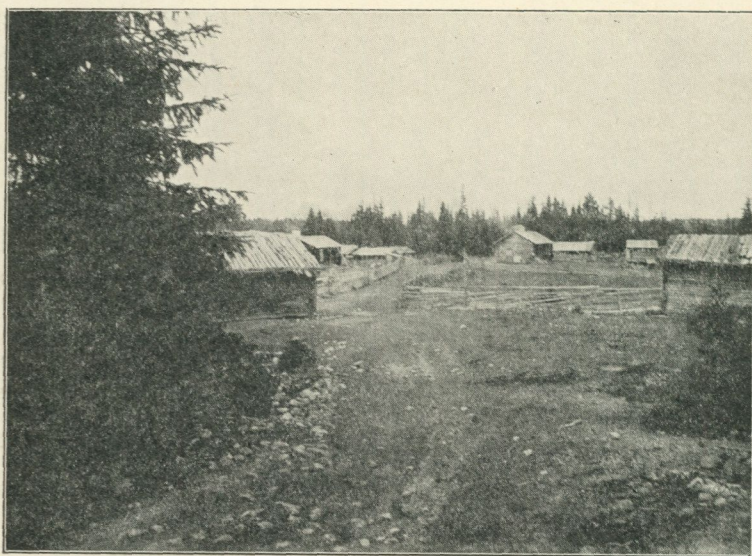

Fig. 19. Sillervallens fäbod. Färila sn, Hälsingland.

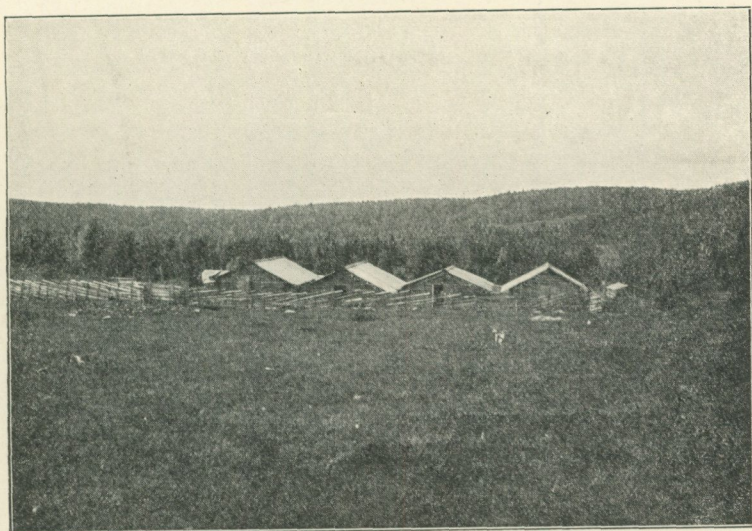

Fig. 20. Fähusrad. Norra Krokbodarnas fäbod, Föllinge sn, Jämtland.

Fig. 21. Fähusrad. Gammelbovallens fäbod, Tierps sn, Uppland.

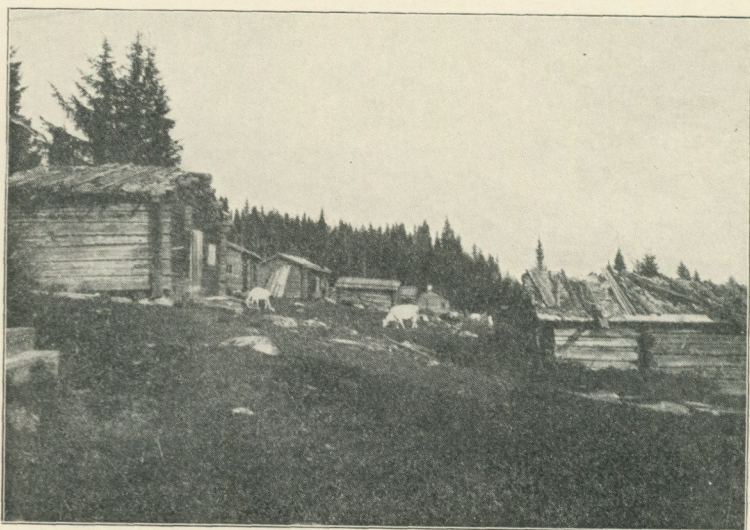

Fig. 22. Lidbodarnas fäbod. Anundsjö sn, Ångermanland.

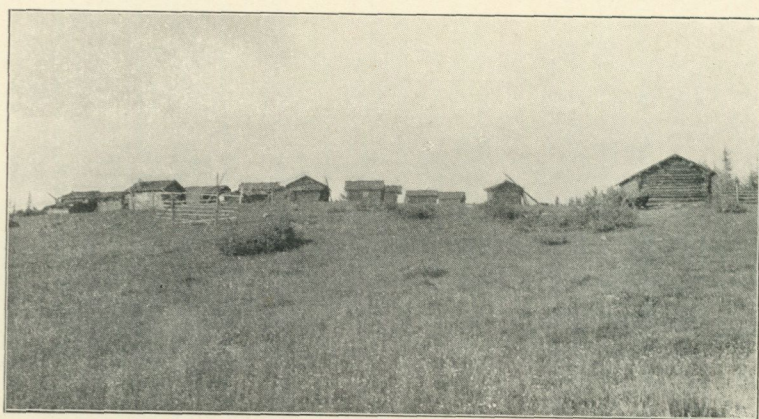

Fig. 23. Hedbodarnas fäbod. Älfdalens sn, Dalarna.

logiskt kan steg för steg påvisas, hur fäboden utvecklar sig till en by. Mest givande äro här Dalarna (jmfr fig. 14, 15, 16, 18) och Härjedalen, men äfven Jämtland och Hälsingland. I den mån fäboden icke endast är en specialanläggning för kreatursskötseln, vinner den i direkt värde såsom primitiv bebyggelsetyp för vår bebyggelsehistoria i allmänhet.

Såsom jag på annat ställe skall påvisa, äga vi i fäbodsanläggningarna ett annars ouppnåeligt material till utredning af byarnas utvecklings-historia äfven under förhistorisk tid. Äfven om många af dessa anläggningar äro skäligen unga, representera de i sin anläggning ofta tusenåriga traditioner. Främst gäller detta långfäbodarna i öfre Dalarna och delvis Jämtland. Framgräfvandet af hela byar, t. ex. från bronsåldern i Tyskland, har gifvit oss slående paralleller till det vi ännu kunna påträffa i en del af dessa långfäbodar. — I Älfdalens långfäbodar saknas den mångfaldiga uppdelning med gårdsgårdar af vallen, som förekommer i Norrland, och som delvis ses fig. 17. Samfälligheten i ägor, vallning och vallhjon ha gifvit dessa älfdalska fäbodar deras karaktär af bibehållen primitivitet. Fig. 18 ses en öppen plats, den s. k. »kya», i Vasselns hemfäbod i Älfdalen. Denna representerar likväl ett yngre skikt med gårdsgruppering och gator. För den nordiska gårdens historia lämna dessa fäbodar ofta både utgångspunkter och utvecklingen steg för steg. Fig. 19 visar en fäbod i Hälsingland med gata tvärs igenom och gårdar på båda sidor. Emellertid tillryggalägga också fäbodarna i vissa trakter speciella utvecklingsvägar, som blott ha trängre geografisk betydelse. Som ett prof på hur en dylik sammanbinder så från hvarandra aflägsna områden som Jämtland och Uppland meddelas här fig. 20 och fig. 21, där man finner en fäbodtyp af ej alltför ålderdomligt kynne med en rad af fähus i rak linje, medan boningshusen ligga för sig i en grupp eller rad. Denna typ finnes också i Ångermanland, och är delvis skönjbar på fig. 22.

Ett annat betydelsefullt kapitel är fäbodarnas lägen och spridning i förhållande till byn, allmänningarnas ockupering och hela detta primitiva nät af hvarandra korsande förbindelser och ägoförhållanden, som för bebyggelsehistorien i vidare bemärkelse är ett centralt problem. Dessa frågor kunna icke studeras med enbart äldre kartmaterial och arkivalier utan förutsätta äfven undersökningar i fältet. Här kunna de endast omnämnas. Inom alla dessa grenar måste undersökningarna fortsättas och kompletteras.

Maj 1918.